

meye başlandı. Ancak Ekber Şah'ın oğlu Cihangir zamanında (1605-1627) yeniden eski uygulamaya döndü ve vezir kelimesinin kullanılışı yaygınlık kazandı. Şah Cihan'ın saltanatı döneminde (1628-1657) vezir dīvân-ı kül, onun aynı bölümdeki meslektaşları ise divan olarak adlandırıldı. Bazan divan ve vezir kelimleri aynı anlamda kullanıldı. Hatta ticaret hayatında zengin bir kişinin malî işlerine bakan veya büyük bir ticarî işletmeyi idare eden kişiye de divan denildi. Meselâ Diyânet Han, Şah Cihan'ın saltanatının ilk yılında Mümtez Mahal'in divanı idi. Bugün de Hindü veya müslüman bazı ailelerin erkek üyeleri, kendilerine intikal eden divan unvanını taşımaktan büyük şeref duyarlar.

Divana bağlı Maliye Nezâreti daha çok divanî adıyla biliniyordu. İngiliz hâkimiyeti sırasında divanî sivil, fevcdârî ise ceza mahkemeleri için kullanılıyordu. Bu terimler bugün hâlâ Pakistan'ın hukukî yapısının bir bölümünü teşkil eder.

Bâbürlüler döneminde divan çok çeşitli görevleri yerine getiriyordu. Divan sadece gelir kayıtlarının düzenlenmesinden değil aynı zamanda âcil ferman ve resmî mektupların tanziminden de sorumluydu. Ayrıca şehzadelerin, eyalet valilerinin ve asilzadelerin temsilcileriyle görüşmeler yapıyordu. Sarayın gece korunması da onun görevleri arasındaydı. Dīvân-ı Hâlisâ ve Dīvân-ı Ten ise ayrı ayrı görevleri yerine getirirdi. Bunlardan ilki, gelirler bölümü tarafından hazırlanan hesapları kontrol eder, tomâr-ı cem' denilen ve hükümdara ait topraklardan (hâlisâ) elde edilen vergilerin kayıtlı olduğu defterleri inceler, hükümdarın şahsî hizmetlileri ve muhafaza birliklerine yapılacak masrafların tahminî hesaplarını hazırlardı. Dīvân-ı Ten ise bütün meselelerin hükümdara arzından sorumlu olup fermanların hazırlanması, dağıtılması, câgirler, ulemâyâ maaş tevzii, yapılan ihсанlar ve rûznâmelerin tanzimiyeye uğraşırdu.

Eyalet divanı önem bakımından sipeh-sâilardan sonra geliyordu. Merkezî divanın tavsiyesiyle doğrudan hükümdar tarafından tayin edilen bu divan, emirleri merkezî divandan alırdı ve sadece ona karşı sorumlu idi. Böylece valinin kontrolü altında olmadığından isyan, komplo, irtikâp, kalpazanlık, görevi kötüye kullanma gibi tehlikeler asgarîye indirilmiş olurdu. Eyalet divanının görevlerini belirten ve *Mir'ât-ı Ahmedi*'de yer alan bir fermana göre bu divan güvenilir ve

tecrübeli bir görevli olarak ağır sorumluluklar taşırdı. Vergi tahsildarlarının hesaplarının denetimi yanında vazifelerini kötüye kullananları ihbar eder, bazan da eyaletin muhasibi olarak görev yapardı. Zamanla bunların gücü büyük ölçüde arttı. Mansab bahsetme yetkisi yanında merkezî divanın tasdiki ve hükümdarın tuğrası bulunmayan câgirlerin tahsisî için verilen eksik belgeleri tanzim ve imzalama yetkisine de sahip oldular. Eyalet divanına yardımcı olan alt kademede bazı görevliler de vardı. Bu görevliler kâtip durumunda olup merkezî divanın mührü ve hükümdarın fermanı ile tayin edilen pîşkâr, bir dârûga, bir müşrif, defterleri saklayan tahvildâr-ı defterhânedin ibaretti ve hepsinin birer mansabı vardı. Daha alt kademede muâmelât memuru durumundaki mirzanın da halk arasında büyük bir nüfuzu vardı.

XVII ve XVIII. yüzyıllarda "nizâmât" veya "fevcdârî" terimleri genel idareyi ifade ederken divanî terimi sadece gelirle bakan bir daire durumuna geldi. Bugün Hindistan ve Pakistan'da ceza mahkemelerinden farklı olarak sivil mahkemeler divanî adıyla anılmaktadır. East India Company de kendi kurduğu mahkemelere "divanî adalet" adını vermişti. Günümüzde Hindistan'ın bazı eyaletlerinde idareden sorumlu üst düzey görevlisine divan denilmektedir. Divan tabiri İngiliz yönetiminin verdiği "dīvân-sâhib" ve "dīvân-bahâdur" gibi bazı unvanlarda da görülmektedir. Yine bugün ev ve mâlikânelerde "divanhâne" adı verilen ayrı bir bölüm bulunmakta ve sadece ailenin erkek üyeleriyle misafirlere ayrılmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Târîh*, Tahran 1940, s. 53, 180, 792; Nerşahî, *Târîh-i Buğhârâ* (nşr. Ch. Schefer), Paris 1892, s. 24; Şah Navaz Han, *Me'âşirü'l-ümerâ* (trc. A. H. Beveridge), Kalküta 1911, I, 484; Şems-i Sirâc Affî, *Târîh-i Firûzşâhî*, Kalküta 1891, s. 409-410, 419-420; Ali Muhammed Han, *Mir'ât-ı Ahmedi*, Baroda 1928, I, 163-170; R. P. Tripathi, *Some Aspects of Muslim Administration*, Allahâbâd 1936; S. M. Jaffar, *Mediaeval India*, Peshawar 1940, s. 252-254; a.mlf., *Some Cultural Aspects of the Muslim Rule in India*, Peshawar 1950, s. 25-29, 51, 110; P. Saran, *The Provincial Government of the Mughals*, Allahâbâd 1941, s. 189-197; İstiaq Husain Qureshi, *The Administration of the Sultanate of Delhi*, Lahore 1944, bk. İndeks; J. Sarkar, *Mughal Administration*, Calcutta 1952, s. 24-40, 53-54; W. H. Moreland, *The Agrarian System of Moslem India*, Allahâbâd, ts., XIV-XV, 78, 109, 133 vd., 148, 197, 271; A. S. Bazmee Ansari, "Dīvân" (India), *EI*² (İng.), II, 336-337.

A. S. BAZMEE ANSARI

H) Endülüs Emevîleri ile Endülüs'teki Diğer Müslüman Devletlerde Divan. Divan terimi Endülüs'te daha ziyade Dīvânü'l-ceyş adıyla, beytûlmâden kendilerine maaş ve atıyye tahsis edilen askerlerin kaydedildiği defter anlamında kullanılmıştır. Endülüs'te bu mânada divanın teşkili büyük bir ihtimalle 124 (742) yılından sonra olmuştur. Endülüs'ün fetihini gerçekleştiren Arap ve Berberî askerleri, fetih sonrasında savaş yoluyla ele geçirdikleri topraklara yerleşmişlerdi. Kaynaklarda "belediyyûn" diye adlandırılan bu askerler başlarındaki valinin isteğiyle cihad harekâtına katılmakla yükümlüydüler. Bunun karşılığında kendilerine belli bir maaş ödenmez, ele geçen ganimetlerin beşte dördü bunlara veriliirdi. 123 (741) yılında Endülüs'e, Suriyeli askerlerden oluşan ve bu sebeple kaynaklarda kendilerine "Şâmiyyûn" adı verilen yaklaşık 10-12.000 kişilik bir grup daha geldi. Fakat rekabet yüzünden iki taraf arasında kanlı çatışmalar oldu ve bu ihtilâf ancak bir yıl sonra çözüme kavuştu. Buna göre Şâmiyyûn, belediyyûnun elindeki toprakların yerine kendi aslî vatanlarına benzeyen ve "el-Küverü'l-mücennede" (askerî vilâyetler) adıyla bilinen İsbiliye (Sevilla), İlbire (Elvira), Tüdmir, Bâce (Beja), Reygo (Regio), Cezîretülhadrâ (Algéciras) ve Ceyyân (Jáen) vilâyetlerine yerleştirildiler. Buna karşılık maaşlı olarak muvazzaf askerlik yapmakla yükümlü tutuldular. Bu askerler için Dīvânü'l-ceyş (Dīvânü'l-cünd, Dīvânü'l-asâkir, Dīvânü's-sugûr) teşkil edildi ve bu divana özellikle onlar kaydedildiler. Söz konusu askerler iki livâyâ ayrıldı. Bu iki livâdan her biri sırayla ve üçer ay müddetle savaşa katılıyordu. Livâ kumandanı 200 dinar, askerler ise 10'ar dinar maaş alıyorlardı. Ayrıca bu askerler iktâ sahibi olmalarına rağmen öşürden muaf tutulmuşlardı.

I. Abdurrahman döneminden itibaren (756-788) Dīvânü'l-ceyş'e Kuzey Afrika'dan getirilen Berberî askerleri, hristiyan krallıklarla yapılan savaşlar sırasında ele geçirilen veya köle tâcirleri tarafından Avrupa'nın çeşitli bölgelerinden getirilen ve İslâmlaştırılmalarının ardından kısmen idarî ve daha çok askerî hizmetlerde kullanılan kimseler de (sakâlibe) dahil edildi. Aynı şekilde devletin kuruluşundan beri merkezî idareye karşı başlatılan isyanların liderleri de yakalandıkları ya da kendiliklerinden teslim oldukları vakit Dīvânü'l-ceyş'e kaydedildiler; ayrıca yeniden isyan etmelerine

engel olmak için kendileriyle birlikte savaş kabiliyeti olan adamları da maaşa bağlandılar. Bazı kaynaklarda I. Hışâm'ın (788-796), savaş sırasında ölen askerlerin geride kalan erkek çocuklarını da divana yazdırdığı ifade edilmektedir. Ancak bu uygulamanın sırf divana kayıtlı askerlerin çocukları için mi, yoksa savaşta iştirak eden bütün askerlerin çocukları için mi geçerli olduğu tesbit edilememiştir. İlk defa Hışâm tarafından başlatıldığı anlaşılan söz konusu uygulamanın daha sonra gelen emirler döneminde devam ettirilip ettirilmediği de kesin olarak bilinmemektedir. Özellikle III. Abdurrahman döneminde (912-961) bir taraftan sakâlibenin, diğer taraftan itaat altına alınan âsi liderlerin ve adamlarının sayılarında görülen artışa paralel olarak Dîvânü'l-ceyş'e kayıtlı olanların sayısında da büyük bir artış görüldü. Ancak bu halife döneminde beytûlmâlin gelirleri çok yükselmişti; dolayısıyla divana kayıtlı askerlerin maaşlarının ödenmesinde herhangi bir problemle karşılaşmadı. Âmirîler'in idareyi ellerinde bulundurdıkları dönemde Arap askerlerinin ve sakâlibenin ihmal edilmesine bağlı olarak divana kayıtlı askerlerin çoğunluğunu bu sırada Kuzey Afrika'dan getirilen Berberî askerler teşkil ettiler. Dîvânü'l-ceyş'in Mülûkût-tavâif ve Nasrîler (1232-1492) dönemlerinde de devam ettiği görülmektedir. Yalnız bu divan, özellikle Nasrîler devrinde maaşlı askerlerin kayıtlı olduğu bir yer olmasının yanı sıra askerî meselelerin görüşülüp karara bağlandığı bir müesseseye olma özelliğini de kazanmıştır.

Endülüs Emevî Devleti'nde Dîvânü'l-ceyş'ten başka resmî yazışmaları yürüten Dîvânü'r-resâil ve'l-kitâbe ile malî işlerle ilgilenen ve gelir giderleri kontrol eden Dîvânü'l-harâc ve'l-cibâyât adlı iki divan daha mevcuttu. Dîvânü'l-harâc'a Dîvânü'l-eşgâl, Dîvânü'l-a'mâl, Dîvânü'l-hisbân, Dîvânü'z-zimâm da denilirdi. Divandan sorumlu olan görevliye kâtib veya sâhib adı verilirdi. Divan teşkilâtı vezirlik gibi önemli bir daireydi ve başkâtip vezir rütbesinde olup aynı maaşı alırdı. Dîvânü'l-harâc'ın reisi olan sâhibü'l-eşgâl vezirden daha nüfuzlu idi. Bu divanla doğrudan veya dolaylı olarak bağlantılı olan Dîvânü'l-hizâne ise özellikle devlet hazinesinden sorumluydu. Dîvânü'r-resâil IV. (X.) yüzyıldan itibaren giderek daha fazla önem kazanmış ve alt şubelere ayrılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Kütîyye, *Târîhu iftîhâ'i'l-Endelûs* (nşr. İb-râhim el-Ebyârî), Kahire 1982, s. 44, 124; İbn Hayyân, *el-Muktebes*, II, 180; a.e. (nşr. P. Chalmers v.dğr.), Madrid 1979, V, 164, 173, 239, 248-249; *Ahâbâr mecmû'a*, s. 42-49, 57, 68-69, 109; Himyerî, *Şıfatü ceztretî'l-Endelûs* (nşr. E. Lévi-Provençal) [basım yeri ve tarihi yok], s. 21, 36, 100; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib* (nşr. E. et-Tabbâ), Beyrut 1950, II, 48; İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletü's-siyerâ* (nşr. Hüseyin Mu'nis), Kahire 1963, I, 61; İbnü'l-Hatib, *el-İhâta*, I, 102-104; *Zikru Bilâdi'l-Endelûs* (nşr. L. Molina), Madrid 1983, s. 114, 125, 164, 166, 176, 178-179; S. M. Imamuddin, *Muslim Spain*, Leiden 1981, s. 49-50; R. Arieé, *Historia de España-España Musulmana*, Barcelona 1984, III, 123-127; E. Lévi-Provençal, *Historia de España-España Musulmana*, Madrid 1987, IV, 165; V, 39-40; G. S. Colin, "Dîwân", *El*² (İng.), II, 331.

MEHMET ÖZDEMİR

DÎVÂN-ı AHKÂM-ı ADLİYYE

(دیوان احکام عدلیه)

Tanzimat döneminde kurulan
ilk Osmanlı temyiz mahkemesi.

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'nin ikiye ayrılmasıyla 11 Zilkade 1284 (5 Mart 1868) tarihinde kuruldu. Meclis-i Vâlâ'nın diğer kolu ise yine aynı tarihte Şûrâ-yı Devlet olarak düzenlendi. Bazı kaynaklarda divanın kuruluş tarihi 8 Zilhicce 1284 (1 Nisan 1868) şeklinde verilmekteyse de (Özoğuz, s. 21-22) bu tarih Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nizamnâme-i Esâsî'sinin kabul tarihidir (*Düstur*, Birinci ter-tip, I, 327). Meclis-i Vâlâ'nın ikiye ayrıl-rak Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye ile Şûrâ-yı Devlet'in kurulmasını sağlayan irade ise 11 Zilkade 1284 tarihini taşımaktadır (İbnülemin, II, 320/6; Seçkin, s. 215; Shaw divanın kuruluş yılını 1867 olarak vermektedir, bk. *History of the Ottoman Empire*, II, 80; fakat bu doğru değildir).

II. Mahmud döneminin son yıllarında (1838), ihtiyaç duyulan yeni kanunî düzenlemeleri hazırlamak ve belirli davalar için bir üst mahkeme olmak üzere Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye kurulmuştu. Bu meclisin üç daireye ayrılıp birinin "muhâkemat" olarak adlandırılmasından meclisin böyle bir üst yargı görevinin olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Başbakanlık Arşivi'nde bulunan kısas ve nefiy defterlerinde belirli türde ceza davaları için bu meclisin temyiz mahkemesine benzer bir fonksiyon icra ettiği görülmektedir. Bunun yanı sıra Meclis-i Vâlâ, üst kademedeki bazı kamu görevlilerinin belirli davalardaki yargılamalarını da bizzat yapmıştır. Ancak Meclis-i Vâ-

lâ'nın her türdeki hukuk ve ceza davaları için bir temyiz mahkemesi olarak çalışması söz konusu olmamıştır.

İslâm hukuk tarihinde sadece temyiz işlerine bakan bir kurum bulunmamakla birlikte temyiz kavram ve usulü bu hukuka yabancı değildir. İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren mahallî kadılar tarafından görülen davalarda ilgili hukuk normunun uygulanışının halifeler tarafından temyizen kontrol edildiği bilinmektedir. Daha sonra özellikle Abbâsîler'de *mezâlim** divanları diğer görevleri yanında zaman zaman temyiz görevi de yapmışlardır. Osmanlılar'da ise Dîvân-ı Hümâyûn, yürüttüğü siyasî ve idarî görevlerin yanı sıra kadılar tarafından görülen davaları davacı veya davalının isteği üzerine tekrar gözden geçirmek-teydi. Ancak Dîvân-ı Hümâyûn böyle bir kazâî görev yaparken sistematik bir temyiz mahkemesi olmaktan çok zaman zaman temyiz görevleri de olan bir yüksek mahkeme görünümündedir. Vezîri-âzâmın başkanlığında toplanan çarşamba ve cuma divanlarının da böyle bir fonksiyonu olduğu söylenebilir. Fakat yukarıda belirtildiği üzere ne Meclis-i Vâlâ ne de bu divanlar, hiçbir zaman yalnızca temyiz mahkemesi olarak çalışan birer kurum olmamışlardır. Bu sebeple Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye, görev alanına giren hukuk ve ceza davalarını temyizen inceleyen ilk mahkeme kabul edilmektedir.

Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin kuruluşuna başlıca iki faktörün tesir ettiğini söylemek mümkündür. Birincisi, böyle bir mahkemenin kuruluşuna duyulan hukukî ihtiyaçtır. XIX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nde içtimâî, iktisadî ve ticarî faaliyetlerin büyük bir canlılık kazanması, mahkemelerle intikal eden hukukî problemlerin sayı ve tür olarak artmasına yol açmıştır. Devletin kuruluşundan itibaren yargı görevi ifa eden tek hâkimli ve tek dereceli mahkemeler bütün bu davalara yetismekte zorlanmaya başlamıştı. Bunun neticesinde 1860 yılında karma ticaret mahkemeleri, 1864'te de Vilâyet Nizamnâmesi ile nizâmiye mahkemeleri kurulmuştur. Nizâmiye mahkemelerinin vermiş olduğu kararları temyizen denetleyecek bir mahkemeye gittikçe ihtiyaç duyulması, Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin kurulmasının başlıca âmilini oluşturmıştır. İkinci faktör, nizâmiye mahkemelerinin kuruluşunda rolü olan Batılı devletlerin tesir